

Χιούμορ και Μετουσίωση

Κώστας Μπαζαρίδης, Στέλλα Παρασκευά

Το χιούμορ συνιστά μια ιδιαίτερη και σύνθετη ψυχική διεργασία, η οποία δεν μπορεί να περιοριστεί ούτε στην επιφανειακή διάσταση του κωμικού ούτε σε έναν απλό αμυντικό μηχανισμό. Αν και αρχικά προσεγγίζεται από τον Freud στο πλαίσιο της ψυχικής οικονομίας, ως μορφή εξοικονόμησης ψυχικής δαπάνης συγγενής προς το ευφυολόγημα (Witz), αποκτά θεωρητική αυτονομία στο σύντομο κείμενο του 1927, όπου εντάσσεται ρητά στη δυναμική της δεύτερης τοπικής και στη σχέση Εγώ–Υπερεγώ.

Στη φροϋδική σύλληψη, το χιούμορ περιγράφεται ως διεργασία μέσω της οποίας το υποκείμενο κατορθώνει να αντλήσει ευχαρίστηση από καταστάσεις στις οποίες η πραγματικότητα επιβάλλει οδύνη, χωρίς να αρνείται ή να διαψεύδει την επώδυνη διάσταση της εμπειρίας. Η ευχαρίστηση αυτή δεν προκύπτει από την αποφυγή του δυσάρεστου συναισθήματος αλλά από τον μετασχηματισμό του. Η διεργασία στηρίζεται σε μια ιδιότυπη μετατόπιση επενδύσεων μεταξύ Εγώ και Υπερεγώ. Μέσω μετατόπισης επενδύσεων από το Εγώ στο Υπερεγώ, η πραγματικότητα αναγνωρίζεται, αλλά αποδυναμώνεται ως προς τη συναισθηματική της επιβολή. Το Υπερεγώ, που συνήθως βιώνεται ως αυστηρή, επικριτική ή τιμωρητική αρχή, αναλαμβάνει εδώ μια παρηγορητική και προστατευτική λειτουργία. Το Εγώ αποσύρει μέρος της επένδυσης από τη δραματικότητα της κατάστασης και επιτρέπει στο Υπερεγώ να επαναπλαισιώσει την πραγματικότητα, αποδυναμώνοντας τη συναισθηματική της επιβολή και διατηρώντας έτσι τη συνοχή του. Με αυτόν τον τρόπο, η οδύνη αναγνωρίζεται και καθίσταται ψυχικά ανεκτή. Ο Freud υπογραμμίζει ότι το χιούμορ αποτελεί «υψηλότερη μορφή άμυνας», καθόσον δεν συνεπάγεται άρνηση της πραγματικότητας ούτε αποκοπή από αυτήν, αλλά μετασχηματισμό της συναισθηματικής εμπειρίας.

Η συγγένεια του χιούμορ με τη μετουσίωση εγγράφεται στον πυρήνα της ψυχαναλυτικής σκέψης ως θεματική που συνδέει την οικονομία των ενορμήσεων, τον μετασχηματισμό του συναισθήματος και τη δυνατότητα του ψυχισμού να δημιουργεί πολιτισμικά και υποκειμενικά μορφώματα. Η μετουσίωση περιγράφεται ως διεργασία

μέσω της οποίας η ενόρμηση απομακρύνεται από τον άμεσο σεξουαλικό της στόχο και επενδύει σε δραστηριότητες κοινωνικά και πολιτισμικά αποδεκτές. Η μετουσίωση συνδέεται με τη διάρκεια, τη σταθερότητα και την παραγωγή έργου. Το χιούμορ, αντίθετα, λειτουργεί ως στιγμιαία διεργασία. Αν και οι δύο διεργασίες διαφοροποιούνται ως προς τη μορφή, τη διάρκεια και τα αποτελέσματά τους, συγκλίνουν σε έναν κοινό μηχανισμό: τον μετασχηματισμό της ψυχικής έντασης σε κέρδος ευχαρίστησης χωρίς διάψευση της πραγματικότητας. Η εγγύτητά τους αναδεικνύει μια θεμελιώδη ικανότητα του ψυχισμού να μετατρέπει την εννομητική και συναισθηματική ένταση σε μορφές που διατηρούν τη σχέση με την πραγματικότητα. Και στις δύο διεργασίες, το συναίσθημα δεν εκφορτίζεται άμεσα ούτε ακυρώνεται, αλλά μετασχηματίζεται. Στη μετουσίωση η μετατροπή οδηγεί σε σταθερή επένδυση νέων στόχων. Στο χιούμορ η μετατροπή οδηγεί σε άμεση αλλά λεπτή ευχαρίστηση, όπως το γέλιο ή το χαμόγελο που συνοδεύει την απόσταση από το τραυματικό. Έτσι σε καταστάσεις όπου η άμυνα θα κατέληγε σε απώθηση ή διάψευση, το χιούμορ ανοίγει τον δρόμο για μια διαφορετική μορφή επεξεργασίας. Το τραυματικό δεν εξαλείφεται, αλλά καθίσταται επεξεργάσιμο.

Κατά τον Freud, το χιούμορ μετασχηματίζει το δυσάρεστο σε ευχαρίστηση μέσω οικονομίας συναισθημάτων και ποιοτικού μετασχηματισμού των συγκινήσεων. Η διεργασία προϋποθέτει υπερεπένδυση του Υπερεγώ και σχετική σμίκρυνση του Εγώ. Το Υπερεγώ αναλαμβάνει την δοκιμασία της πραγματικότητας, καθιστώντας την απειλή ανίσχυρη, σαν παιδικό φόβο. Η αναφορά στη μητρική διάσταση της παρηγορητικής μέριμνας του Υπερεγώ αναδεικνύει το ερώτημα για την ουσία του χιούμορ και εντός της αναλυτικής συνθήκης.

Στο πλαίσιο της ψυχαναλυτικής συνεδρίας, το χιούμορ μπορεί να ιδωθεί ως ιδιαίτερη μορφή ψυχικής εργασίας που εκτυλίσσεται εντός της μεταβιβαστικο-αντιμεταβιβαστικής σχέσης. Η χιουμοριστική αιχμή επιτρέπει στο υποκείμενο να προσεγγίσει επώδυνα ή απειλητικά περιεχόμενα χωρίς να κατακλύζεται από αυτά, διατηρώντας ταυτόχρονα την επαφή με την πραγματικότητα και την ικανότητα αυτοπαράτηρησης.

Ανακύπτουν έτσι κρίσιμα κλινικά ερωτήματα: πότε το χιούμορ λειτουργεί ως ένδειξη μετασχηματισμού και πότε ως άμυνα αποφυγής; Πώς διακρίνεται η δημιουργική χιουμοριστική απόσταση από την ειρωνική αποστασιοποίηση; Ποιες συνθήκες

επιτρέπουν στο χιούμορ του αναλυτή να ενισχύσει, και όχι να διαταράξει, τη διεργασία; Σε ποιο βαθμό η ικανότητα για χιούμορ αντανakλά μεταβολές στη σχέση Εγώ–Υπερεγώ και διεύρυνση του πεδίου του αναπαραστάσιμου; Πώς εγγράφεται το χιούμορ στη δυναμική της μεταβίβασης και της αντιμεταβίβασης;

Τα ερωτήματα αυτά θα αποτελέσουν τον βασικό άξονα της σκέψης και της εργασίας μας στο εργαστήριο, καθοδηγώντας τον κλινικό μας προβληματισμό γύρω από τη λειτουργία, τις μεταμορφώσεις και τον ρόλο του χιούμορ στην αναλυτική εργασία.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Arlow, J.A. (1977). Affects and the Psychoanalytic Situation. *International Journal of Psychoanalysis* 58:157-170.

Bader, M.J. (1993). The analyst's use of humour. *Psychoanal. Q* 62:23-51.

Baker, R. (1993). Some Reflections on Humour in Psychoanalysis. *International Journal of Psychoanalysis* 74:951-960.

Bergeret, J. (1973). Pour une métapsychologie de l'humour: Introduction à une recherche. *Revue française de psychanalyse* 79:1062-1074.

Bénassy, M. (1973). L'humour à l'œuvre. *Revue française de psychanalyse* 37:567-570.

Danon-Boileau, H. (2004). Une certaine parenté entre humour et jeu? *Revue française de psychanalyse* 68:39-48.

Donnet, J -L. (2009). *L'humour et la honte*. PUF

Donnet, J -L. (2016). *L'humour et la séance*. In : Dire ce qui vient. PUF

Fain, M. (1973). Quelques remarques sur l'humour. *Revue française de psychanalyse* 37:529-538.

Freud, S. (1927). Humour. *SE* 21:159-166.

Guillaumin, J. (1973). Freud entre les deux topiques: le comique après l'humour (1927), Une analyse inachevée. *Revue française de psychanalyse* 37:607-654.

Kameniak, J. (2003). L'humour ? Un art de triompher de la honte et de la culpabilité. *Revue française de psychanalyse* 67:1599-1607.

Pragier, G. (2001). Freud, un enfant de l'humour ? de J. P. Kameniak. *Revue française de psychanalyse* 65:1743-1747.